Ох, як гарно та весело жити на божому світі! Весна тільки-тільки що заступила, а вже так тепло надворі, так ясно світить сонечко, таке прозоре небо! По ярах ще сніги лежать, а ставок уже розлився, сягає аж до самих верб і синіє, води повен, як та Сула. Серед дороги швидко-швидко біжать коліями весняні струмочки; вода їх ще каламутна, але вже тепла. Семилітній Івась закотив полотняні штанчата і бродить серед калюжі.

Вода давно обмила всю зимову грязюку з його ноженят, а він усе хлюпочеться, бродить та весело позирає пообіч. Ліворуч — довгий, аж до самого ставка, мовчазний, темний сад панський, праворуч — степ чорніє. Але в пам'яті Івасевій встає той сад таким, яким він був торік літом, коли мати полола там грядки; а степ таким, яким був у той день, коли мати збудила його до схід сонця й повела з собою на сінокіс: зелений, пахучий та рясно покроплений блискучою росою. Тож буде незабаром усе так само.

Ось потане останній сніг по канавах, засяє дужченько сонце, налетять зозулі, заспівають соловейки, вкриється зеленим килимом нива, зазеленіють кущі, верби, сад, гай... А що... як не зазеленіє?

Івась став, як скам'янів, серед калюжі. "Що, справді, буде, як не зазеленіє? Як ніщо не зазеленіє?" — уперто питав він сам себе і що далі, то дужче жахався свого питання. "Що, як настануть знову морози, скується ставок льодом? Завіють холодні вітри, завірюха, його заженуть у хату, не пускатимуть на повітря?.. Що, як не повернуться з вирію жайворонки?.. Не прилетять соловейки? Що, як не буде весни? Не буде літа — і все скам'яніє таким сірим, чорним, мовчазним, як тепер?" Івасеві так страшно стало нарешті, що він не міг більше покладатися на сили власного розуму й метнувся до матері в хату.

Мати заминала саме борщ пшоном та все куштувала його.

Борщ з самої картоплі та приморожених буряків був несмачний, одгонив квасом, був несолоний.. Але пособити лихові господарка не мала чим, бо ні сала, ні олії від самого Різдва не було в хаті, а позиченої солі зостався один одним дрібок. Вона пробувала, кривилася, плювала, й на серці їй клекотіло.

Там, правда, ніколи не стихало щось кипіти, клекотіти, пінитися; там не згасало ніколи полум'я якоїсь хижої лютості, досади, гострого бажання клясти, проклинати когось, помститися комусь, як не сходила й одна одним думка з голови: як вона далі житиме, за ким вона доволікатиме своє прокляте, нужденне, одиноке життя? Осінь питалася її: чи вистоїть хата, чи не завалиться стінка зимою? Зима — чи постачить топлива? Весна — де вона візьме хліба, щоб дотягти до жнив? Літо — як вона хвора хліб за сніп зароблятиме?.. Все життя материне перейшло, як на пожежі. Лиха доля не боялася загидити руки об дрібне щастя селянки і порядкувала в її оселі ще охітніше, ніж у якому пишному палаці, аж двадцять років не покладаючи рук.

Шість разів забирала смерть у Ганни й кидала в домовину одну дитину за другою. Коли не стало дітей, чоловік пішов на війну і поклав свою голову серед маньчжурських степів. Коли не стало ні дітей, ні чоловіка — заходилося лихо на обійсті коверзувати: то підмивало причілкову стінку по весні, то валило повітку, то закидало жменю морозу в старий льох; скалило зуби через побиті шибки вікна, вихоплювалося димом із старого комина, ламало сволок, шматувало покрівлю.

Ганна все те бачила. І коли оте лихо ближче приступало до неї самої та починало ламати їй кістки під негоду, густи чмелем у голові, або шпигати у бік, чи перебирати у хворому животі,— Ганна проклинала щиро, люто, на ввесь голос на людях, як і на самоті.

— Мамо! А що як, бува, не зазеленіє? — вбіг і увірвав на цей раз її прокльони Івась.

Питання було таке несподіване, незрозуміле, що мати, давно призвичаєна чути від дурника-сина всякі дурниці, вже ж таки сторопіла.

— Що, мамо, як не зазеленіє? — запитався вдруге Івась.

— Тю-у! Дурню! Що не зазеленіє? — враз скипіла мати, тільки-но розібрала, яку нісенітницю плеще синок.

— Сад, нива, сінокіс не зазеленіють.

— Тю-тю-у! Що ти плещеш, навісний? Як-то не зазеленіє? Що тобі, дурню листопадний, у голову спалося? Краще б воду од хати у рівець справив! Краще б хоч сміття виніс! Плентається, віється десь цілісінький день, як той лобуряка, як циган!.. Інші діти по хатах чемно сидять, біля матері граються або поратися пособляють, а воно... А він...

Довго вона говорила.

Але Івась не звернув аніякісінької уваги на її слова, хоча й вислухав до кінця.

— Що, як, бува, ні панський садок, ні степ, ні гай не зазеленіють? — уперто допитувався втретє Івась.

Ганна не витримала і ляснула його по потилиці.

— Оце знатимеш тепер, як зазеленіє. Знатимеш, як, дурню пришелепуватий, дурниці плескати: "Не зазеленіє! Ні панський садок, ні гай, ні степ!.." З глузду, мабуть, з'їхав? Як-то "не зазеленіє"?.. Сонце гріє, вода пішла, сніги потали, а він — "не зазеленіє"! Хіба не бачиш, дурню, що весна заступає? Чи тобі повилазило? Адже шоста неділя посту! А тут два тижні тільки до великодня. Паску чи доведеться їсти, чи ні, то ще побачиш: як позичать люди пшеничного борошна, то їстимеш, а ні, то й так будеш...

Ганні слід було б на цьому слові й спинитися. Страшне питання, чи буде цей рік у їх паска, і не менш трудне: як одурити попа, щоб він, не примітивши, посвятив житню паску замість пшеничної, здавалося Івасеві завжди вартим того, щоб над ним гарненько подумати; але Ганну понесла люта досада далі.

— З торбою заради тебе не піду, і красти не стану, і з пальця тобі паски не виссу. Якби не проклятий поперек, то пішла б до панів помости шарувати, якби не прокляті очі, то взяла б у Мокрини сорочку пошити... Проклята доля, прокляте здоров'я! Не жила —— звікувала. А все через вас Шестеро отаких виносила, шестеро вигодувала, та всіх під землю поклала. Хоча б одно... Хоча б один... Хоча б ти, як у людей діти... Геть пішов з очей! Не дратуй! До гріха не призводь!.. Геть!

Івась одначе не рушив. Мати святу правду казала і мала право лаяти його, бо з його сміялись усі діти на селі, але ж вона повинна все ж таки відповісти на його питання, бо воно стискує йому груди, він не зможе перевести духу, поки не почує відповіді.

— Що, мамо, буде, як не зазеленіє? Як не буде весни, не прилетять лелеки, не буде літа? — запитав він з такою мукою в голосі та так пильно зазираючи своїми занепокоєними оченятами у вічі матері, що в Ганни не повернувся язик прогонити його.

Вона покинула розминати пшоно і вп'ялася очима в обличчя сина.

Личенько було гарне, чистеньке, а великі сірі очі так блищали і так дуже билося маленьке серденько під благенькою сорочкою!

— Не може, сину, не зазеленіти, бо весна йде, а по весні все росте, зеленіє, — мовила вона спокійно, без усякого серця.

— А хто ж, матусю, так зробить, щоб усе зазеленіло? — запитався без краю зраділий ласкавому слову неньки Івась.

— Хто зробить? Хіба ж ти сам цього не знаєш? Ти вже великий, час і самому знати, що все у волі божій: і зима, і весна, і святе літечко. Все держиться на землі його святою волею. Доки люди живуть по правді та без гріха, то й господь милує людей, дарує урожай на хліб, на всяку овощ. А почнуть люди його забувати, то пошле він град, нашле морози, поб'є городину, овощ усяку, хліб на полі... А тільки так не буває ніколи, щоб прийшла весна, та нічого не зазеленіло. Іноді раніш, іноді пізніше — а все-таки зазеленіє... Хіба вже таким великим гріхом прогнівлять люди бога...

— А що, як не за гріх? — перехопив річ матусину Івась.— Що, як господь... Що, як богові прямо так прийдеться або прямо забудеться? Або не зможе позеленити?

Ганна аж підскочила.

— "Прийдеться"! "Забудеться"! "Не зможе"!.. Чи ти не скрутився? Чи ти не стерявся? Чи ти?.. "Господь забудеться"? "Господь не зможе"!.. Господа до людей рівняє!.. Та я тобі! Та я тебе!.. Бий, проклятий, поклони! Бий!.. Молися!.. Восьмий рік наступив, а він як той недовірок-антихрист... Чи то на мій гріх, чи на мій сором тебе свята земля держить? Бий поклони! Покинь ціпок.

Івась поклав обережно на лаву бузинову гілляку, з якої він мав собі зробити чудового пістоля, і став навколюшки перед злинялою, чорною, полупаною іконою якогось святого з довгою бородою.

Він щиро бив поклони, бо, застраханий матір'ю, наче справді почував камінь якогось тяжкого гріха на серці, проте досадне, уїдливе, вперте питання не сходило з думки, і попередній острах не покидав його.

"Що, як господь забудеться або й не зможе позеленити степів? Як тоді буде? Що тоді люди робитимуть? Де його мати хліб зароблятиме? З чого тоді люди паску пектимуть? Що їстимуть вівці, коні й корови? І тоді

ж Пилипиха не найме його до свиней, і він не матиме ще й на цей рік ні картуза, ні юпчини".

А святий із довгою бородою суворо дивився кудись убік і наче тикав Івасеві до рук розкриту книгу. Що там написано? Може, саме те, що йому треба... Колись він кликав школяра, щоб прочитав, та наскочила мати, дала обом по доброму нахиляю, щоб не лазили ногами там, де хліб кладуть, і Івась не довідався нічого. Взагалі все якось так виходило, що мати ставала завжди йому на перешкоді, коли він мав щось дуже цікаве, дуже потрібне довідатися. Вона ненавиділа його балачки, його питання, але ж йому як на те не мовчалося ніколи: цілі десятки питань не знать де бралися, налазили в голову, купчилися, переплiталися... Івась бив поклони і кінця не бачив тим поклонам, бо мати не милувала ніколи сплоха.

На щастя хлопцеві, забігла Пилипиха.

— Що це? За віщо?

— Краще не питайте, як ножем у серце влучив!..

Вона розказала все Пилиписі.

Пилипиха похитала головою, подивилася з великим докором на хлопця, проте заступилася:

— Пусти його! Бач, аж чуприна мокра. Свого розуму однаково не вставиш. Колись сам порозумніша.

— Дожидайте! Шестеро отаких дітей поховала, а за такою роззявою, таким дурнем...— почала своєї давньої та довгої пісні Ганна.

— Не пощастило тобі на дітей,— погодилася Пилипиха.— Інша дитина і шкідлива, і вередлива, а це чудне якесь: наче й покірливе, а клопоту з ним повна голова.

— Краще б воно мене за груди взяло, та серця мого не розривало. Як почне верзти, як почне допитуватись, так наче жили з тебе вимотує. Я йому: "Вимітай хату". А він витріщиться та: "А чому зірки не падають з неба?" Я йому: "Йди соломи всмикни", а він: "Чому бог церкви дощем не погасив, як вона горіла?"

— Питав і мене про церкву,— мовила Пилипиха.

— Отож бачте! Вже до чужих людей сікається, а Сидір на мене вчора: "І гадюка, і катюга, не бий дитини, а до школи пошли". Куди я його, голого та босого, пошлю? Яка з його й грамота, як досі отченашу не навчиться. А через віщо не навчиться? Через свій поганий язик не навчиться. До кожного слова сікається, чіпляється. Ти йому молитву проказуй, а він тобі: що воно оте або оте слово означає, та куди воно — те слово, та до чого воно? Та так задурить тебе, так затовче, що й сам усі молитви переплутаєш. Та ще ж неймовірне, неспокійне, ледаче та вперте. Скільки разів до веретена садовила — хоч убий, не хоче: "Нудно мені прясти, та й нудно, та й сон бере, та й спина болить",— та хоч ти його головою об стінку — не призвичаїш ні до якої роботи. Базікати — так ого-го! Коли б і ніч, і день не стихати. Або витріщитись на жука якого та за ним по всьому полю цілий день навколюшки вилазити.

— Хай ще я спробую біля його походити.

— І вам так віддячить, як торік Дем'янові: покинув отару та й майнув за чугункою; сам трохи під машину не попав і пшеницю чоловікові спас... Наймайте, беріть його, робіть із ним, що знаєте, а тільки навряд, щоб літо продержали. Не надіюся. Ох! Не жити мені за ним, не їсти мені хліба його. Карав господь, цілий вік карав, та приховав наостанок найбільше горенько, щоб не було й на тому світі спокою кісткам моїм.

Що він робитиме, як я помру? Куди воно здатне? Хто його годуватиме? Куди воно приткнеться?

— Ох лишенько, — кинулася Пилипиха до вікна. — А гляньте: що то воно у моєму садку на дереві чорніє? Чи то не мій Опанас? Чи, може, мій Сидір?

Ганна зиркнула у вікно і враз упізнала Івася. Він сидів на самому вершечку дерева, розривав пуп'янки та шукав там зелених листків.

— То він, мій лобуряка, мій шибеник! Ой дам же я йому, ой дам!.. Останні штанчата пропали!

Вони кинулися з хати.

Але в ту саму мить гілочка під Івасем уломилася й він полетів з самого вершечка молодої верби прямо на колодки. Обидві ноги підвернулися, хряснули, в голові у хлопця помутилося.

— А що? Покарав бог?.. "Зазеленіло"? — прочув він востаннє голос матері і вже не чув, як голосила вона над ним.

Івася одвезли у міську земську лікарню, поклали в великій, світлій господі, проте нові обставини не довго цікавили хлопця. Він обдивився уважно навколо себе, полічив столики, дзиґлики, ліжка і швидко призвичаївся до регулярного, одноманітного, чужого йому життя. В тій самій господі, де він лежав, лежало на таких же самих ліжках, на таких же подушках, під такими ж ковдрами, як і в його, ще дев'ятеро селян. Але майже всі вони були покарані од бога: той за возовицю в неділю, той за сало в п'ятницю, третій за крадіжку, так само як і він за гріх, і були цікаві тільки як ілюстрація до страшних слів матері та Пилипихи: "Господь тяжко кара за гріхи".

Добрий місяць провозився лікар з Івасем, нарешті, переконавшись, що не вдіє нічого одкритим кісткам і що хлопцеві загрожує неминуча смерть, покликав Ганну і сказав, що синові треба втяти обидві ноги. Ганна почала кричати, плакати, лютувати, проклинати свою долю, лікарні, лікарів і кинулася була зараз же забирати непритомного сина та везти до знахарки, але якомусь-то дідусеві з свіжоампутованою рукою пощастило-таки умовити її та добитися згоди.

Ноги другого ж дня одрізали, закопали в яму. За якийсь час загоїлися виразки; лікар оправив на свій-кошт коліна в лимарщину і сповістив матір, щоб забирала сина. У неділю Сидір приїхав з Ганною своєю конячкою до лікарні, взяв на оберемок Івася, посадив поруч з матір'ю на віз.

— Чи додому простувати, чи, мабуть, поїдьмо хуторами сухарі на каліку збирати? — запитавсь сам себе Сидір і справив коня на хутори.

За кілька хвилин вони переїхали невеличке, брудною сірою пеленою куряви вкрите місто, спустилися з гори, виїхали в степ.

Івась тільки тепер побачив, що надворі не тільки що сонце палить та зводяться стовпи куряви мало не до самого неба, а справжнє-таки літечко. По широкому, обсадженому старими вербами шляху бродили свині; невеличкі отари овець смачно догризали до самої землі недоїдений кіньми спориш, по канавах корови та телята зривали вершечки тонконога. Десятки дітей-пастухів з величезними ціпками в руках вартували хліб од спашів, деякі гралися в кота серед дороги.

За містком Сидір звернув межею до якогось села. Віз став тихо, непомітно підійматися вгору, простуючи на церкву, що біліла та сяяла золотим хрестом своїм на зеленому взгір'ю. Праворуч хвилювала висока, буйна пшениця, схиляючись важким колосом майже до самої землі. Ліворуч тяглися високі, пишні, рівні стайки золотих кіп жита. Свіжопереорана толока чорніла, як оксамит, поруч з вкритою білим

цвітом нивою гречки. Цей рідкий, близький, добре відомий мало не з пелюшок краєвид вразив хлопця, як несподіванка, як новина.

— Лелека! — нарешті крикнув він радісно і, сіпнувши матір за рукав, показав на небо.

— Лелека? Лелека мені тебе, каліку, на поле не принесе. Йому ще й тепер самі лелеки на думці! — кинула з безмежним відчаєм та докором Ганна.

Рука Івасева, зведена до неба, впала, як пліть, плечі опустилися, голівка похилилася, і очі заслалися сльозами. І за цею завісою сліз не стало видко хлопцеві ні буйної пшениці, ні церкви, ні садків на обрії,— і він зрозумів дитячим серцем своїм, що з пастухами, пшеницею, вівцями йому навіки увірвався зв'язок.

Бог позеленив, поросив, позернив землю слухняним людям на втіху, а йому він не зробить нових ніг, бо схотів його скарати навіки, до кінця. І що робитиме тепер із ним мати? Як вона перетягатиме його на жнива, коли у їх нема ні коня ні воза? Хто подасть йому їсти-пити, як покине вона його самого в хаті на жнива?

Це були питання, страшніші за всі, які тільки спадалися коли-небудь йому на думку. І Івасеві здавалося, що вони їдуть не вгору, не до блискучої білої церкви, а спускаються в темну безодню прірву, де лунають самі прокльони матері, де чекає обох їх голодна смерть.

Сидір їздив тільки до полудня. Він об'їздив тільки одно село та п'ять хуторів, але подорож була на диво щаслива. Не думали, не гадали, скільки і сухарів, і борошна, і полотна, і пшона, й крупів зібрали на каліку.

Ганна хотіла з Сидором дечим поділитися, та він відмігся, і ввесь заробіток, перший заробіток сина-дурника, зістався у матері.

Свої селяни прийшли одвідати каліку теж не з порожніми руками. Ганна приймала паляниці, сало, крупи, одіж, низько кланялася, не знала, де посадовити, як віддячити щирим сусідкам за ласку.

А Івась уперто мовчав. Даремно обсідали його цікаві жінки та допитували: він не хотів признаватися, чи боляче йому тепер, не хотів показати ніг своїх, не хотів розказувати, як різали йому ноги.

— Натомився та намучився! — заступилася за його Пилипиха.

"Боже милостивий! Ні на макове зерно розуму в тій безщасній голівоньці! Витріщився — не тямить і подякувати людям",— думала нишком та журилася мати.

Люди допізна сиділи, а як тільки розійшлись, Ганна заходилася розкладати, ховати, зсипати та пересипати все, що придбала за цей день. Не рік, не два, може, цілий десяток років не бачила вона стільки харчів у своїй оселі, за все життя своє не бачила стільки ласки від людей, як у цей день.

Вона немов посвітлішала на виду, помолодшала, поздоровішала за ці часи.

Івась лежав, прикритий рядном, на полу, дивився, як мати порається, і не обзивався ні словом.

Нарешті Ганна прибрала все, послалася на печі, лягла спати. Вона почала вже засипати, і якийсь гарний сон почав був снуватись, коли хтось стихесенька мацнув по виду.

— Мамо!

Ганна звела очі. То був Івась. Він присунувся на колінках до самої печі і прихилився своїм лицем до її лиця.

— Мамо!

— Чого тобі?

— Я хочу щось сказати,— мовив він хутко.

— Мало тобі дня на балачки, ще вночі буркає! — розсердилася Ганна.

— Я хочу щось коротеньке. Я все думаю та й думаю.

— Ранком розкажеш.

— Бог не все зможе,— мовив він рішуче.

— Дай мені спати,— протягла крізь сон Ганна.

—— Бог хотів мене скарати й одняв ноги,— мовив Івась спішно, щоб ненька дочула.

Ганна схопилася.

— Він одняв у мене ноги, а нам ще покращало жить.